

Protiv struje - Vinko Krišković kao filozof politike

ENIS ZEBIĆ

Kralja Zvonimira 119
HR – 10 000 Zagreb
enis.zebic@gmail.com

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

Primljeno/Received: 24.8.2015.

Prihvaćeno/Accepted: 21.9.2015.

Sveučilišni profesor upravnog prava, političar, šekspirolog i esejist Vinko Krišković (Senj, 1861. – Zürich, 1952.) u više svojih djela s temama iz filozofije politike zagovara liberalizam na fonu engleskih autora i engleske političke prakse. Krišković je razmjerno slabo prisutan u hrvatskoj političkoj i intelektualnoj povijesti, među ostalim i zbog toga što nije pristajao niti uz jednu političku opciju djelatnu u Hrvatskoj dvadesetih, tridesetih, četrdesetih i pedesetih godina prošlog stoljeća (integralno jugoslavenstvo, haesesovski populizam, totalitarno ustaštvo, jugoslavenski komunizam). Autor sugerira mogući odgovor na pitanje - u kolikoj mjeri on argumente za otpor ovim opcijama i nepristajanje uz njih nalazi u filozofiji, i je li Kriškovićeve slučaja u nekoj mjeri relevantan i za aktualne probleme i prijemore.

Ključne riječi: liberalizam, Edmund Burke, Hrvatska, Jugoslavija, totalitarizam, kultura

1. Vinko Krišković i liberalizam u Hrvatskoj

Hrvatska je povijest 20. stoljeća bila – a mnogi će reći i ostala – nesklona liberalnim idejama. Pred desetak godina Tihomir Cipek je u uvodnoj raspravi svojevrsnoj antologiji liberalnih ideja u Hrvatskoj točno primijetio kako *diktature, koje su pritiskale Hrvatsku 20. stoljeća nisu liberalizmu, koji pretpostavlja spremnost za racionalnu raspravu i kompromis, davale nikakve šanse za jači razvoj u hrvatskom društvu.*¹ Politički život u Kraljevini SHS – kasnije Jugoslaviji – od početka je obilježen političkom represijom (prvo protiv komunista, a onda i protiv Radića i Hrvatske republikanske seljačke stranke, Makedonaca itd.) koja kasnije prerasta u otvorenu diktaturu, od koje se Kraljevina Jugoslavija do kraja svog postojanja nije valjano oporavila. Potom NDH, koja je svojom ideologijom i praksom od liberalnih ideja bila daleko koliko se uopće može biti. Socijalistička Jugoslavija pak prolazila je do svog raspada 1990. godine *različite totalitarne i autoritarne faze.*² Neovisna

Hrvatska je u devedesetima bila razapeta između parlamentarno-demokratskog ustroja (u polupredsjedničkom sustavu po uzoru na Francusku) i jednostranačke *paralelne linije zapovijedanja*. A nakon toga, sve je bjevodanije da aktualne decision-makers u Hrvatskoj više zanima neoliberalizam, nego liberalizam.

Osobna i intelektualna biografija Vinka Kriškovića (1861. – 1952.) dobar je primjer na kojem se može elaborirati uvodno iznesena teza. Zaljubljenik svega engleskog – od Shakespearea do Burkea i Macaulayja, još od posljednjih godina 19. stoljeća prvo po novinama i časopisima, a potom i u knjigama predstavlja i zagovara vrijednosti engleskog političkog ustroja i engleske filozofije politike s naglaskom na Edmundu Burkeu. Osim toga, s takvim teorijskim aparatom on – pogotovo otkako nakon 1918. godine nije više u vlasti - interpretira i vrednuje politička zbivanja u Hrvatskoj, na jugoistoku Europe i u Europi i svijetu. I u cijelom njegovom opusu jedna je konstanta – poput Katona starijeg i njegovog *ceterum censeo...*, niti Krišković nikada ne rezignira i ne baca koplje u trnje, već u svom bavljenju svakim teorijskim ili praktičnopolitičkim fenomenom on redovito, pa i u naizgled najbezizlaznijim situacijama, uvijek provlači misao kako će nedemokratski sustavi i pojave kad-tad propasti i nestati, a da će demokratske ideje i urođena žed ljudi za slobodom – pobijediti.

¹ Tihomir Cipek, *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj*, priredili Tihomir Cipek i Josip Vrandečić, Disput. Zagreb, 2004, str. 24; navod je iz Cipekove uvodne rasprave *Liberalizam – ideologija slobode* (str. 11 – 25).

² Isto.

2. Biografija

Vinko Krišković rođen je u Senju 16. svibnja 1861., a umro je u Zürichu 6. studenog 1952.³ Od 1900. do 1927. profesor je upravnog prava na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 1910. zastupnik je u Saboru, a dvije posljednje ratne godine podban za banovanja Antuna Mihalovića. Nakon raspada Austro-Ugarske distancira se od dnevne politike razočaran brisanjem svakog traga hrvatske državnosti. Piše političke eseje, 1925. objavljuje polemički pamflet osuđujući Radićev ulazak u beogradsku vladu Nikole Pašića, prevodi Shakespearea, postaje prvim Hrvatom članom londonskog Royal Shakespeare Society. Od sredine tridesetih, kako jača Hitlerov režim u Njemačkoj, Kriškovićevi eseji sve su pesimističniji, a kada 1937. u knjizi *U svijetu paradoksa* i u polemici koja je nakon toga izbila - kao dobar demokrat upozorava da se politički narod ne može suziti samo na seljake, a kao dobar liberal upozorava da seljaci nemaju dovoljno znanja za vođenje države - još jednom se posvađao sa HSS-om, ovaj puta sa svojim bivšim studentom Vladkom Mačekom koji i osobno polemizira s Kriškovićem. Krišković nije nesretan zbog raspada Kraljevine Jugoslavije, pokušava napisima i osobnim intervencijama popraviti stanje u NDH, ali kada shvaća da tu nema pomoći, koncem 1942. odlazi u Švicarsku. Prije toga, kao član sazvanog Pavelićevog Sabora - zajedno s još nekoliko saborskih čelnika - studenog 1942. upućuje Paveliću *Memorandum* (tzv. „Memorandum staraca“) u kojem oni prosvjeduju zbog predaje Dalmacije Mussoliniju, traže oslobađanje svih zatvorenika zatvorenih temeljem kolektivne odgovornosti, upozoravaju da postupci ustaških vlasti derogiraju postupke i odluke državnih vlasti i traže uspostavu pravog Sabora.⁴ Naravno, bez efekta, ali - na sreću - i bez sankcija.

Krišković umire u Švicarskoj 1952. u 92. godini života, od komplikacija nakon što se poskliznuo na ledu i pao.

3 O životu i radu Vinka Kriškovića v. Mira Kolar, *Život i djelovanje dr. Vinka Kriškovića*, *Senjski zbornik* 23, 1996., str. 229-258; Mira Kolar - Dimitrijević, O političkom opredjeljivanju i djelovanju bana Antuna Mihalovića, *Zbornik u čast Hrvoja Matkovića*, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2005., str. 172 - 183, Josip Horvat, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb: Stvarnost, 1965., str. 43 - 78. O Kriškoviću kao prevoditelju i anglistu v. Helena Peričić, Prolegomena analizi anglističkog rada Vinka Kriškovića, *Senjski zbornik*, 22, 1995., str. 293 - 306. O Kriškoviću kao profesoru i autoru udžbenika upravnog prava v. Željko Pavić, Ključni momenti u razvoju upravnog obrazovanja na hrvatskim područjima, *Hrvatska javna uprava* 4(2002)2, str. 323 - 341.

4 Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade, 1941 - 1943*, Zagreb: Globus, 1985., str. 102 - Izvještaj S. Gažija od 7. IV 1943; također i Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb: Globus, 1986., str. 430-433.

3. Glavne odrednice Kriškovićevog opusa

Krišković u *Autobiografiji* pisanoj potkraj života priznaje kako je gotovo svo njegovo pisanje bilo namijenjeno *političkom uzgoju moga naroda* i nastavlja: *Ali ako ću da pomognem politički odgojiti narod, treba da posegnem za engleskim empirizmom, jer je najviše podesan da čovjeka nauči politici. On je djelatnost čista uma i zgoljni realizam, promatra događaje i prilike kako doista jesu, i odatle izvodi čisto umne zaključke. A to je i bit politike. Ona je čisti realizam, djelatnost određena umom na osnovi realnih, faktičnih prilika kako bi narod svojim moralnim i fizičkim snagama zadobio vlast potrebnu da oživotvori neki kulturni, socijalni, ekonomski i politički probitak, jer mu tu vlast nitko drugi ne može dati, ako je nema.*⁵

Engleska je snažna i bogata država čiji imperij obuhvaća dobar dio kugle zemaljske, engleski politički sustav uzor je mnogima drugima, piše Krišković početkom dvadesetih godina u knjizi *Anglia docet*. Međutim, *osnovno političko načelo na kojem počiva ustavna monarhija u Engleskoj (...) nije nimalo idealno. Tu nema ni traga onoj etičkoj ideji države staroga vijeka, kakva se javlja u spisima Platonovim, Aristotelovim i Ciceronovim. Tu nema onoga njezina socijalna načela po kojem je pojedinac (...) tek sredstvo da se izvrše državne svrhe.*⁶ Pogotovo nema - nastavlja Krišković *ni one blistave, makar na fikcijama zasnovane ideologije Rousseauove i francuske revolucije. (...) i zaključuje: Engleska sloboda radjala se je u nuždi, da se doskoči nasilju i zulumu vladarovu, a nije se nigda tražila zbog nekih teoretskih zasada niti osnivala na njima.*⁷

A to nasilje i zulum vladarova od kojeg se valja obraniti materijalne je prirode: Ili - Kriškovićevim riječima - *Nauka da je u slobodnih naroda nametanje poreza i zastupanje među se nerastavno, da je ustavna vladavina tijesno udružena s pravom vlasništva i da se narodu ne mogu zakonito nametnuti porezi, već ako ih sam ili po svojim zastupnicima nametne, eto to je od uvijek bila prava jezgra engleskog shvaćanja političke slobode. Nema poreza bez narodnog predstavnštva („no taxation without representation“) od iskona je stožer engleskoga ustava.*⁸ Glavna svrha udruživanja ljudi u državu je - sačuvati vlasništvo, podsjeća Krišković na Lockeja, citira zatim Burkea kako se *svaki politički pokret za slobodu u našoj zemlji uvijek od najstarijih vremena ticao pitanja o nametanju poreza.* I kada je

5 Vinko Krišković, *Autobiografija u Izabrani književni i politički eseji*, Zagreb: Matica hrvatska, 2003., str. 168.

6 Vinko Krišković, *Anglia docet*, Zagreb: Prosvjetna biblioteka, 1922., str. 73

7 Isto.

8 Isto, str. 73 - 74.

Donji dom parlamenta nakon Glorious revolution u Engleskoj 1688. postao najснаžnija poluga vlasti, desio se preokret! *U ono stotinu godina što su protekle od engleske pa do francuske revolucije, Englezi su od raskalašenih bekrija i podivljalih pustahija stuartovskih vremena postali kulturni narod,*⁹ zaključuje Krišković. A temelj sveg tog napretka je osobna sloboda stečena u neprestanim političkim borbama od najranijih vremena - od Magna Charta preko Habeas Corpusa pa nadalje, osobna sloboda kakve nije bilo ni u staroj Grčkoj i Rimu, niti kod Machiavellija, niti kod Hegela (kojeg – dodajmo – Krišković na jednom mjestu naziva „Bismarckovim filozofom!“¹⁰). *Ta vladavina ne temelji snagu države na ustavu i na pergamentima, ni na oblicima i pravima parlamenta, već na čovjeku!*¹¹ Jer - kaže on na drugom mjestu – snaga nekog ustava je u snazi onih koji ga žele ili ne žele obraniti od unutarnje ili vanjske ugroze! *Ustavi su u politici ono, što je papirnati novac u trgovini. Njima je promet lakši i udobniji. Ali mi im ne smijemo davati onu vrednotu, koja u istinu pripada onome što zastupaju. Tako i ustav ne daje narodu nikakove moći, on je tek spoljašnji znak vlasti i neće u potrebi biti od hasne (od koristi, op. E. Z.), ako snaga na kojoj počiva nije u pripremi. Prava vlast, koja gospoduje nekom državom, u istinu je skup svih onih sredstava što ih državljani skupa imaju, da jedan drugom čine radost ili muku.*¹²

Krišković je oštro suprotstavljen svojevrsnom normativnom idealizmu ili apriorizmu, naime – kako ga on definira – tradicionalnom grčko-rimskom i kontinentalnom pristupu da je za dobro funkcioniranje zajednice nužan, ako ne i dovoljan uvjet valjano teorijsko utemeljenje zajednice, pa onda na tome izgrađena i pravno – politička artikulacija državnog ustroja i njegovog temeljnog dokumenta – ustava. Renesansna Firenza kao prva moderna europska država tu nije nevina. Upravo je u njoj začetak onome što Krišković i mnogi drugi zamjeraju predstavničkoj demokraciji u prvim decenijama dvadesetog stoljeća - njezino pretvaranje u *nesnosnu despotiju svojta, klika i koterija* – netolerantnog strančarenja i izbornog inženjeringa koji umjesto zastupanja game interesa u parlamentu rezultira tek zastupanjem političkih stranaka.¹³ *Kod toga svoga živa stranačkog života nije čudo što je Firenca majka one velike moderne zablude, da se državni ustav može „napraviti“, kadgod uredba pokrpiti i preokrojiti prema svakidašnjim silama i smjernicama,*

*pa da ustav već sam po sebi ima državotvornu snagu,*¹⁴ zablude, kojoj se već Dante rugao u Božanstvenoj komediji. Nije daleko niti Machiavelli (koji o svemu tome trijeznije sudi i sve odnose u državi shvaća kao žive i djelatne energije, dodaje tu Krišković) s uvjerenjem da bi Firenzu mogao spasiti pametan zakonotvorac.¹⁵

Kriškovićeva je pozicija - zajedno s engleskom liberalnom tradicijom, dakle dvojicom njemu najdražih autora, Burkeom i Macaulayjem – da stvar postavi napako. Kako Englezi uspijevaju imati snažnu i bogatu državu, naseliti Sjevernu Ameriku, uspostaviti imperij - *s pomoću svoga političkog metoda, koji se ne osniva na pisanom zakonu, već se razvija ustavnim običajem pa evolucijom prirodom svoga ustava koji se bez poteškoća priklanja i primjeruje novim socijalnim i političkim prilikama. Oni stare svoje ustanove popunjuju i nadograđuju, a nigda ih ne ruše.*¹⁶ Tu Krišković dakle s jasnim utemeljenjem u engleskoj političkoj filozofiji i pravno-političkoj praksi zagovara da obrazac te prakse postane norma. Tu je on – vrlo liberalno – na tragu baš Burkea, za kojeg Nerkez Smailagić u svojoj *Historiji političkih doktrina*, jednom od rijetkih štiva koja su se njime bavila, na kraju analize kaže: *Burkeova teorija bila je prvi glasnik sistematiziranog imperativa građanske revolucije, koje je glavni interes poredak (vlast) a ne sloboda; konstitucija, a ne revolucija; tradicija, a ne transformacija.*¹⁷

Još jedan segment gdje se Krišković izravno referira na Burkea. Elaborirajući *Burkeova razmišljanja o Francuskoj revoluciji*, on kaže kako ...*valjan političar treba da odoli teoretskim napastima, štoto nemirne, žive i častoljubive duhove zanose na burno polje prevrata, pa da kroči polaganim, mučnim i tihim putem upravne reforme te zaključuje: Jer za vladu ima samo jedno odlučno načelo: podesnost (expediency). Njezina je svrha boljak (boljitak, op. E.Z.) naroda, pa je valja prosuđivati jedino po tome, koliko toj svrsi služi.*¹⁸

Dakle – slobodni građani kao temelj društva, norma kao svojevrsno skrutnuće obrasca funkcioniranja društva, reforma, a ne revolucija. Utoliko je on čisti burkeovac (iako ga pogdjegdje i kritizira). Međutim, o kojem mi Burkeu govorimo? Do početka konzervativnog revivala pedesetih godina prošlog stoljeća njega se nije općeprihvaćeno smatralo *ocem modernog konzervativizma*. On je do tada, kroz čitavo 19. stoljeće i prvu polovicu 20. stoljeća, bio poznat kao umjereni liberal, zagovornik neovisnosti parlamenta o kruni, protivnik

9 Isto, str. 96.

10 Vinko Krišković, *Izabrani politički eseji*, Zagreb: Matica hrvatska, 2003., str. 380.

11 Krišković, *Anglia docet*, str. 110.

12 Isto, str. 264

13 Isto, str. 273.

14 Isto.

15 Isto, str. 274.

16 Isto, str. 115.

17 Nerkez Smailagić, *Historija političkih doktrina. Antika, srednji i novi vijek*, Zagreb: Naprijed, 1970., str. 189.

18 Krišković, *Anglia docet*, str. 93

engleske politike prema američkim kolonijama i zagovornik vjerske tolerancije i borbe za politička prava Iraca. U takvom čitanju i razumijevanju Burkea osnovna je teza u svim njegovim radovima tržište kao sustav slobode i pravde, a ideal društvenog razvoja - postupna reforma - načelo popravljivanja i načelo očuvanja.

Takav Burke teorijski je i politički otac Kriškoviće. Krišković piše da politički obrazuje hrvatski narod, politički se angažira kako bi reformama tom narodu donio boljitak, u posljednjim godinama Austro-Ugarske uspješno, u onih godinu i po koliko je živio u Endehaziji – bezuspješno, i – kako smo već kazali – kada je vidio da tu pomoći nema, odlazi.

4. Kriškovićeve liberalna pozicija – 4 case studies

U godinama između dva svjetska rata i prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata Krišković nije pristajao niti uz jednu političku opciju djelatnu u Hrvatskoj dvadesetih, tridesetih, četrdesetih i pedesetih godina prošlog stoljeća (integralno jugoslavenstvo, haesesovski populizam, totalitarno ustaštvo, jugoslavenski komunizam), a argumente kojima je zagovarao i branio svoju poziciju on nalazi u filozofiji – u prvom redu u inspiraciji Burkeom.

4.1. Koja je razlika između Hrvatske i Srbije i zašto je ta razlika važna za funkcioniranje jugoslavenske zajednice?

Temeljna je Kriškovićeve teza kako su razlike između Hrvatske i Srbije vrlo velike, onolike kolike su između engleske Slavne revolucije iz 1688. godine i Francuske revolucije, i to jednostavno zato što je Hrvatska do 1918. godine pripadala sustavu zapadnoeuropskog feudalnog staleškog prava koje se – baš kao i u Engleskoj – stvaralo evolutivno i historijskim razvojem. S druge strane, Srbija je svoje „stališe i redove“ izgubila na Kosovu, turska vlast uništila je sve feudalne ustanove, pa je Srbija nakon uspostave samostalnosti preuzela francuski, načelima Francuske revolucije inspirirani, model države. On zaključuje kako će o rezultatima sruza tih dviju tradicija ili – modernim rječnikom rečeno – ta dva modela – ovisiti sudbina nove državne zajednice nastale 1918. godine.

*Hrvatska je pripadala k području zapadnoevropskog feudalnog prava. Njezin ustav nije se nigda oktroisao, ne razumijevajući dašto ovu riječ u smislu političkom, nego u smislu pravnog kontinuiteta. Poput engleskoga i pored ugarskoga razvijao se je evolucijom,*¹⁹

19 Krišković, *Širom svijeta*, str. 47.

kaže Krišković. Iz svih hrvatskih javnopravnih ustanova sve do Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine *izbijaju snažni elementi staleške države.*²⁰

Što to znači na primjeru sustava nakon nagodbe? Hrvatskoj ostaje autonomno *čitavo sudovanje u građanskim i kaznenim stvarima, jer tuđji staleži ne mogu suditi domaćima*, ostaje sva policijska vlast *jer ju je vajkada imao i treba da ima zemaljski gospodin*, ostaje autonomna poljoprivreda *jer je sav staleški sustav izgrađen na nekretnom kapitalu, na zemljištu*, ostaje autonomno bogoštovlje *jer i crkva i njezini sveštenici pripadaju k staležima*, ostaje autonoman školski sustav *jer je valjalo sačuvati narodni jezik, tu najbitniju razliku od magjarskih staleža*. Zajedničkoj pak državi predala je Hrvatska *vlast nad pokretnim kapitalom, financije, obrtnu, industrijsku i socijalnu politiku u modernom smislu.*²¹ I upravo zbog svega toga – zaključuje Krišković - *sve su njezine ustanove u suštini izvoštene i historijskim razvitkom utvrđene povlastice, privilegija „stališa i redova“, a u moderno doba čitavoga naroda. Zato u nje i tako jaka historijska svijest (istaknuo E. Z.), tolika snaga djedovskih predaja i običaja, tolika predanost historijskim granicama,*²² kaže Krišković.

Srbija je pak, po njegovom sudu, sasvim druga i sasvim različita priča. Stališi i redovi srednjovjekovne srpske države izginuli su na Kosovu, petstogodišnja turska vlast uništila je i posljednje tragove domaćih feudalnih institucija i priklanjanje francuskom modelu bilo je za Kriškovića – logično. *Postigavši svoju državnu slobodu, a našavši gotovo čitavu staru državnu zgradu razorenu, prirodno je što je kao sve druge države u takvim prilikama prigrlila ideologiju francusku. Prepisivala je belgijski ustav, koji je tek nova redakcija prvoga francuskoga revolucionoga ustava, do ovoga sadašnjega, koji je uz neke uobičajene moderne dometke i političkim obzirima naredjene nejasnosti čedo čistoga racionalnoga duha francuskoga. Drugoga kakova ustava do oktroisana nema, a jakobinska ujedinjena državna vlast nije samo posljedak čisto racionalno uređjene države, nego i najsnažnija poluga ujedinjenja narodnoga i oslobodjenja braće ispod tuđinskoga jarma.*²³ O tome kako će se te dvije tradicije odnositi u novoj zajednici Hrvatske i Srbije – kaže dalekovidno Krišković - *sva naša budućnost stoji do odgovora na to pitanje.*²⁴

A odgovor sugerira Krišković, kako smo vidjeli, analizirajući praksu i domete država nastalih na tradiciji Francuske revolucije i na tradiciji engleske Slavne

20 Isto.

21 Isto.

22 Isto, str. 47 – 48.

23 Isto, str. 4.

24 Isto.

revolucije. Države inspirirane tradicijom Francuske revolucije odlikuje dakle nestabilnost političkog sustava, sklonost radikalizaciji političke borbe do uništenja protivnika, nepovjerenje u institucije i sklonost građana da krenu u avanturizam, posvemašnja dominacija države i – gotovo da se može reći – težnja sustava da klizne u despotizam. Srbija do 1918. godine, a i nova eshaezijska država utemeljene su na toj inspiraciji. Sve što je Krišković pobrojao bilo je na djelu već kada je pisao svoju knjigu, ili se (krajnja radikalizacija političkog života, otvorena despocija) ostvarilo u sljedećih nekoliko godina. Kriškovićeva liberalna pozicija pomogla mu je da prepozna postojeće i najavi nastajuće ozbiljne demokratske deficite te države, ali njegovo zagovaranje liberalno-demokratskih vrijednosti nije bilo dovoljno snažno da nađe svoje mjesto u nekom ozbiljnijem političkom programu. Međutim, možemo li sve ove deficite pripisati inspiraciji na francuskim uzorima – o tome se može i mora razgovarati. Idolatrija države pouzdano jest rezultat te inspiracije, ali s tolikom sigurnošću ne bismo mogli govoriti o drugim pobrojanim deficitima kao rezultatu inspiriranošću Francuskom revolucijom, osim u onoj mjeri u kojoj su to oni posredno, odnosno kao rezultat idolatrije države.

4.2. Sukob sa HSS-ovskim populizmom

Potkraj prve studije *U svijetu paradoksa* izišle iz tiska 1937. godine kreće Krišković u oštar napadaj na haesesovsku ideologiju *hrvatskog seljačkog naroda*. On im zamjera reduciranje *političkog naroda* samo na seljake i upozorava da seljaci nemaju dovoljno **znanja** da svoje političke ideje realiziraju i da vode državu. Također, on odriče mogućnost da se u eri demokracije hrvatska *državnopravna tvorba* vodi na takvim nedemokratskim temeljima. A kako ćemo vidjeti, on se u ekspliciranju svojih stavova distancira i od svakog korporativizma (pa i onog utemeljenog na seljaštvu) i rasnih teorija, upozoravajući da „rasni etos“ ne može zamijeniti i nadomjestiti – znanje.

Njegov će napad izazvati oštru reakciju HSS-a, prvo anonimno, a poslije i s potpisom samoga predsjednika stranke Vladka Mačeka.²⁵

Neposredan povod Kriškovićevu reagiranju je tvrdnja predsjednika Hrvatske seljačke stranke u Ob-

zorovoj *Spomen – knjizi* kako je Hrvatski seljački pokret predvođen braćom Radić njihovim nasljednicima dao stvarni sadržaj narodnom nastojanju za slobodu i samostalnost, pa zato traži da se čitav narodni život postavi na seljački temelj, te da se prosuđuje s pozicija hrvatskog seljačkog naroda. Utoliko, treba ostvariti seljačku državu u kojoj će radništvo, inteligencija i svi drugi društveni slojevi ravnati prema životu i potrebama seljačkog naroda.²⁶

*Seljaci su „narod“ – jesu, ta šta bi bili drugo, ali narod su i radnici, i obrtnici, i trgovci, i „kaputaši“, i svi što se broje među Hrvatima,*²⁷ kaže Krišković. *Nu, kažu seljacima treba da pripada sva vlast, treba da budu „subjekti“, gospodari – ne samo svoji, nego i svih drugih. A hoće li to, treba da osnuju svoju zajednicu, neko političko tijelo poput općine, autonomne pokrajine, države, jer se samo tako mogu organizirati, da bi vršili javnu vlast nad drugima. Imaju za to ugled, staru našu feudalnu državu. Treba tek da je obrnu, da oni budu „politički narod,“ što su prije bili plemići i povlaštene staleške korporacije, a neseljaci da budu u sponama podanstva, kako su prije bili seljaci.*²⁸

Krišković upozorava da je ovakvo političko rješenje reduciranja političkog naroda na „stalež, klasu, zvanje“ nemušto, mehaničko i u najmanju ruku – zastarjelo u vremenu kada se i najcrnji totalitarizmi pozivaju na demokraciju. *No, zar mogu danas, u ovo novovjeklo doba, neseljaci biti tek drvosječe i vodonoše seljaka? Je li takova seljačka država, autonomna pokrajina, općina, moguća u naše doba, kada i Ljennin i Mussolini i Hitler osnivaju svoje totalitarne države na demokratskoj jednakosti podanika? Bez ove demokratske jednakosti, gdje pojedini staleži staleži, klase, zvanja ne osnivaju nikakvih prava, nje da se danas državotvorna borba ni zamisliti, ako hrvatski narod ima da bude državotvorni. Dalje o tome govoriti – zar ne znači nositi sove u Atenu!*²⁹

Bez znanja nema realizacije političkih projekata, a seljaci to znanje - nemaju, upozorava nadalje Krišković. Postoji „seljačka kultura“, koja je etička i koja je kultura srca. Međutim, *nažalost u ovom svijetu, naročito u političkom svijetu ona ne dostaje (u izvorniku vjerojatno tiskarskom pogreškom piše „nedostaje“, op. E. Z.), već se za to hoće i prosvjeta, kultura uma, z n a n j e (spac. u izvorniku, op. E. Z.). Samo tko što zna, to i može. Tome se gvozdenom zakonu nitko živ ne ote,*

25 Ova se polemika odvija na margini sukoba između HSS-a i Matice hrvatske koji se rasplamsava u drugoj polovici tridesetih godina, i kulminira uvođenjem komesarijata u Maticu za vladavine Banovine Hrvatske. O samom sukobu v. Višeslav Aralica, *Matica hrvatska u političkom životu Hrvatske 1935 – 1945, Časopis za suvremenu povijest* 2, Zagreb, 2009., str. 447 – 482; Filip Hameršak, *Komesarijat u Matici hrvatskoj: od juridičkog spora do političkog pravorijska, Časopis za suvremenu povijest* 3, Zagreb, 2003., str. 835 – 858; Kolar: *Život i djelovanje dr. Vinka Kriškovića*, str. 248 – 250.

26 Dr. Vlatko Maček, *Spomen-knjiga Obzora*, Zagreb: Tipografija d.d., 1936., str. 199.

27 Vinko Krišković, *U svijetu paradoksa, slike sadašnjice. Prvi ogledi*. Mala knjižica Matice hrvatske, Nova serija, Kolo II, Svezak 9., Zagreb: Matica hrvatska, 1937., str. 96.

28 Isto, str. 96 – 97.

29 Isto, str. 97.

pa ne mogu ni seljaci, kako ih zamišlja stranačka ideologija. Pa čemu bi ljudi tratili svoje najljepše mlade godine po školama i do kraja života učili, kad bi samo taj rasni etos dostajao? Zar nisu svi slobodni narodi morali stoljeća i stoljeća sjedjeti, grijati stolicu i učiti, dok su postali svoji?³⁰

Krišković upozorava da se svugdje gdje su *neuki seljaci časovito preuzeli vlast* zbilo to da im se ona redovito *svagda izvrgla u anarhiju ili autokraciju*.³¹ Kao primjere naroda koji su imali takva iskustva, on navodi Rusiju i Poljsku koje imaju samo plemstvo i seljake, ali ne i građane, a potom opsežno elaborira slučaj Newfoundlanda (ili kako ga on naziva - Nove Fundlandije), otoka uz sjeveroistočnu kanadsku obalu. Tamo je za Prvog svjetskog rata zbog povećane potražnje za ribom na otok stiglo mnogo novca, od kojeg su najviše koristi imali lokalni trgovci, koji su pak izabrali nekompetentne političare koji su Newfoundland (koji je tada imao status dominiona) otjerali u enormne dugove. Povjerenstvo što ga je 1933. godine formirao britanski kralj konstatalo je kako je ... *nekoliko godina bilo „lakomosti na novac, pljačke i podmićivanja, od kojih je tek malo naroda na otoku ostalo nezaraženo“*. *Konac je pjesme bio da se je Nova Fundlandija odrekla prava samouprave i podvrgla se upravi povjerenstva postavljenoj od Velike Britanije. Živi primjer, kako se u neuka naroda demokracija izopači u bezakonje i pljačku*,³² gorko zaključuje Krišković.

Nedugo po izlasku knjige na Kriškovićevu kritiku *hrvatskog seljačkog naroda* reagira sredinom prosinca 1937. godine anonimni autor u dnevniku HSS-a Hrvatski dnevnik, na što Krišković namjerno ne reagira, *jer se onima koji vrijedjaju i prijete se tvornim zlostavljanjem ne odgovara*,³³ a potom ga napada i sam Radićev nasljednik na čelnom mjestu HSS-a - Vladko Maček. On napada Kriškovića za unošenje razdora između naroda i intelektualaca i svrstava ga među *one inteligente koji se vladaju tako, kao da im je zadaća što dulje sprečavati sljublivanje hrvatske inteligencije sa svojim narodom*.³⁴ Također, Maček u polemičkom napadaju na Kriškovića pojašnjava i sadržaj i funkciju seljačke države: *U seljačkoj državi međutim ima dovoljno mjesta i za obrtnike i za trgovce i za intelektualce, samo treba shvatiti da je u svakom seljačkom narodu (istaknuto u izvorniku, op. E. Z.), dakle i u hrvatskom narodu se-*

ljaštvo uzeto kao stalež, primarno i da svi ostali staleži imaju pravo na opstanak, samo u toliko, u koliko su tomu seljačkom narodu od koristi i u koliko bude taj seljački narod sposoban, da im doličnu egzistenciju i pruži.³⁵

Maček posebno zamjera Kriškoviću na tvrdnji kako hrvatski seljački narod nema dovoljno znanja da ostvari projekt seljačke države, kaže kako se sposobnost vladanja ne može steći ni u jednoj školi svijeta, a proziva i Maticu hrvatsku jer je tiskala tu knjigu.

Krišković kaže kako je Mačeka najviše zapeklo njegovo upozorenje o potrebi znanja kako bi se upravljalo i vodilo državu. *Njegova je okolina rastelalila (razglasila, op. E. Z.) da je to grdna uvreda seljaštva. Priznajem da mi je kao čovjeku i kao Hrvat u vrlo neprijatno o tome raspravljati pred kulturnom javnosti. G. dr. Maček me pita, koji je to slobodan narod morao stoljeća i stoljeća sjedjeti, grijati stolicu i učiti, da postane svoj. Ja ću obrnuti pitanje, pa ga pitam – koji narod na svijetu nije to morao dok nije postao svoj, dok nije postigao državnu nezavisnost i kulturu, da ju je mogao održati?*³⁶

Na Mačekovu tvrdnju da seljaci znaju vladati, jer upravljaju selima bez ičije pomoći i bez ikakvih viših škola, Krišković mu – već ponesen polemičkim žarom – dovikuje: *Pa i vladaju, jer se tu radi o sitnim lokalnim interesima, koji su seljacima znani i njih zanimaju. No ono, što vrijedi za upravu sela, može li vrijediti za upravu zemlje i države, gdje su nebrojeni prerazni javni interesi takovi, da ih seljaci ne mogu znati, a redovno ih ne mogu ni zanimati, jer se tiču drugih klasa i zvanja. Tu ne pomažu nikakve nauke Tolstojeve, jer zašto bi, da je tako, ljudi g. dra Mačeka tako preglu da seljake nauče čitati i pisati, da ih izvedu iz Tolstojeva mističnog svijeta? Tu nema druge, nego te interese predati onima, koji znadu kako će ih oživotvoriti. A ne radi li i sada „seljački narod,“ da bi s pomoću inteligencije izgradio „seljačku državu“*.³⁷

Krišković napominje kako nije potpuni nevježa kada se radi o selu, seljacima i njihovom položaju, podsjećajući da je - dok je radio u banskoj hrvatskoj upravi početkom 20. stoljeća, upravo on *judikaturi o kućnim zadrugama dao novi smjer na korist seljaštva, a u javnom životu zastupao u ime vlade zakonsku osnovu o općem pravu glasa liberalno, kako se još nigda nije u banskoj Hrvatskoj govorilo s vladine stolice. Vršio sam tek svoju dužnost*.³⁸ A što i kako je o selu i seljaštvu predavao kao profesor upravnog prava – do-

30 Isto.

31 Isto.

32 Isto, str. 98 – 99.

33 V. Krišković u Obzoru, Zagreb, LXXVIII/1938, br. 5, 8.1. 1938, str. 3. i u Hrvatskom dnevniku, Zagreb, III/ 1938.

34 Vlatko Maček, *U svijetu paradoksa. U Kupincu uoči novog ljeta 1937*, Hrvatski dnevnik, Zagreb, III/ 1938, br. 590, 6. 1. 1938, str. 17.

35 Isto.

36 V. Krišković u Obzoru, usp. bilj. 33.

37 Isto.

38 Isto.

pustio si je Krišković malu iglicu – znaju mnogi, pa i sam Maček, kojem je bio profesor. Dodatno, on brani Maticu hrvatsku od Mačekovih napadaja i hvali njenu ulogu i rezultate, ali svu odgovornost za knjigu uzima k sebi.

Krišković polemizira i sa stavom Mačeka i njegovih istomišljenika u ovoj polemici koji se pozivaju na demokraciju i na pravo većine. *Kod toga zaboravljaju njezine dužnosti i granice, koje su joj kao svakoj političkoj ustanovi određene, jer kao da im sama bit demokracije nije jasna*, poručuje im Krišković i kaže kako ju je u najnovije doba najispravnije odredio izvještaj odbora za indijsku ustavnu reformu u britanskom parlamentu, a iz pera vjerojatno samog sir Johna Simona:³⁹ *Parlamentarna vladavina, kako se razumijeva u Velikoj Britaniji, djeluje suradnjom od četiriju bitnih faktora: načela, da vlada većina; dragovoljnosti onih, koji su taj čas u manjini, primiti odluke većine; da ima velikih političkih stranaka koje se dijele više po krupnim političkim pitanjima, nego po stranačkim interesima; i konačno, da ima neko posebno javno političko mišljenje, koje se trajno ne pribija ni uz jednu stranku, pa zato nekim instinktivnim otporom prema nastranom gibanju na jednu ili drugu stranu može državni brod držati ravno.*⁴⁰

I sada slijedi demokratska lekcija Mačeku: *U demokraciji većina ne osniva nikakvu despotsku vlast, a sama se demokracija bez raznih političkih stranaka ne može ni zamisliti, i u njoj se narodna vlast može vršiti samo raspravljanjem i poravnavanjem protivnih interesa i zakonima, koji uzimaju u obzir i protivničke prigovore. Nitko nema i ne može imati ništa protiv seljaštva, kojemu značenje u narodnom životu upravo ja tako ističem. Sve što se traži, jeste to da u javnom životu nema među nama primarnih i sekundarnih, nego da svi imamo jednaka prava, a i dužnosti raditi, da sačuvamo politički i kulturni bitak hrvatskog naroda, koji nas je rodio, i na to zadužio.*⁴¹

4.3. NDH: kako reći svoje, a ostati živ

Tjednik *Spremnost* pojavljuje se u drugoj godini postojanja Endehazije, i svojevrсно je pokušaj širenja intelektualne baze i potpore Ustaškom pokretu i njego-

voj državi.⁴² Tako je i Krišković – pokazat ćemo – pozvan na suradnju u *Spremnosti*, kako bi se manifestiralo da je *i on* „uz nas“. Odbijanje suradnje nije dolazilo u obzir (a u *šumu* Krišković sa 80 godina nije mogao otići, pa i da se slagao s ideologijom partizanskog pokreta, što – nije!), i Krišković objavljuje dva teksta⁴³ u kojima nastoji i da vuk bude sit (dakle da u *Spremnosti* izide tekst s njegovim potpisom) i ovce na broju (dakle da u što je većoj mjeri moguće očuva svoji intelektualni integritet).

Krišković nije jedini koji piše o saboru, a koliko njegovo pisanje odudara od *mainstreama* i od *endehaške intelektualne javnosti* u proljeće 1942. godine, pokazat ćemo navodeći što na tu temu u prvom broju *Spremnosti* kaže *mainstreamovski* ustaški propagandist Tias Mortigijja u tekstu *Hrvatski sabor i naša državnost. Sabor nije bio demokratska ustanova, već stališko predstavništvo*. On saboru jednostavno odriče svako liberalno-demokratsku dimenziju kao štetnu i vraća ga u srednji vijek: *Hrvatski sabor nije plod liberalno-demokratskog parlamentarnog sustava, već prastara hrvatska narodna ustanova iz vremena početka našeg državnog i političkog života, koju su ustanovu Hrvati stvorili i izgradili u duhu vremena i svojih potreba. Naš sabor stoljećima bješe stališko tielo i predstavništvo (status et ordines) kao u drugim državama i zemljama kruga evropskog kulturnog i društvenog razvitka. U saboru su bile zastupane snage, koje su u ondašnjem smislu činile politički narod*⁴⁴ – velikaši, niže plemstvo, seljaci-plemići, svećenstvo i izaslanstva gradova.

Posljednji je *stališki* sabor bio sazvan 1847. godine, a nakon njega - nastavlja Mortigijja - u daljem razvitku, *ujednačenjem prava u duhu liberalizma, omogućen je ulazak u politički život i sabor raznim elementima koji nisu predstavljali, odnosno nisu morali predstavljati zdrave i postojeće snage naroda. Izbornom geometrijom i udešavanim izborima dolazili su u sabor ne samo nehrvatski, nego i protuhrvatski elementi. Tako sabor uza sve brojne odlične i ugledne muževe nije u liberalističko-demokratskom uređenju mogao uvijek izraziti i sigurno predstavljati prave narodne snage, težnje i potrebe. Došlo je vrijeme da se opat vratimo starim baštinjenim predajama, našim oblicima političkog života, stališkom predstavništvu.*⁴⁵ To ne znači korak natrag i povratak na staro, naglašava Mortigijja, već je to

39 John Simon (1873.–1954.) liberalni engleski političar. Između 1913. i 1945. obnašao je – uz iznimku premijerske – sve značajnije državne dužnosti u Velikoj Britaniji. Pasionirani šahist i po tome ga se – više nego po političkim postignućima – spominje u moderno doba, iako mu se ne zaboravlja da je bio i izvrstan pravnik. <http://www.chesshistory.com/winter/extra/simon.html>, pristupljeno 25. studenog 2013.

40 V. Krišković u *Obzoru*, usp. bilj. 33.

41 Isto.

42 O *Spremnosti* posebno: Trpimir Macan, *Spremnost 1942 – 1945*, Mala knjižnica Matice hrvatske. Novi niz: kolo 7; knj. 41., Zagreb: Matica hrvatska, 1998.

43 „Hrvatski sabor nekad i danas. Nakon prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora,“ *Spremnost*, Zagreb, I/1942, br. 2, str. 1. i „Sursum corda, O prvoj godišnjici Nezavisne Države Hrvatske“, *Spremnost*, Zagreb, I/1942, br. 7, str. 1-2.

44 *Spremnost*, Zagreb, I/1942, br. 1, 1. ožujka 1942, str. 3.

45 Isto, str. 8.

stvaranje suvremenog stališkog predstavništva (...) a Hrvatski državni sabor postati će stališko tielo i predstavništvo u kojem će svi stališi i snage hrvatskog naroda doći neposredno do punog izražaja. (...) Usklađivat će se posebnički probitci (individualni interesi, op. EZ) i probitci društvenih skupina s obćim probitkom i napretkom.⁴⁶ Dakle, korporativizam po uzoru na onaj fašistički, kojem se pokušava dati legitimitet nategnutim paralelama s hrvatskom političkom poviješću.

U tekstu *Hrvatski sabor nekad i danas* Krišković se - iako pompozno najavljen kao sveučilišni profesor, akademik i saborski zastupnik - s neprikrivenim sarkazmom i priličnom dozom građanske hrabrosti distancira od Endehazije. Jer, kako drugačije protumačiti i objasniti njegovu apologiju hrvatskoj nacionalnoj ideji koja svoj vrhunac i realizaciju dobiva u Ustaškom pokretu i NDH, nasuprot jugoslavenskoj „balkansko-mediteranskoj orijentaciji“?! Ima li izravnije i ljuće osude Rimskih ugovora kojima se Pavelićeva država odrekla Dalmacije i Primorja (a onaj dio obale i zaleđa kojeg se nije odrekla, pod talijanskom je vojnom kontrolom) u endehaškoj javnosti nego što je ova Kriškovićeva?

Naravno, ta sintagma *balkansko-mediteranske orijentacije* nije kod Kriškovića nova - on je prvi puta rabi u *Jednom vijeku političkih ideja vodilja*⁴⁷ 1936. godine. Podsjetimo - kada govori o Starčevićovoj pravaškoj ideji, koja ima „panonsko-dunavsku orijentaciju“, on nastavlja kako će pored nje nastati, ojačati i konačno prevladati u hrvatskoj politici druga šira, mediteransko-balkanska orijentacija. *Strossmayerova jugoslavenska ideja, koja se je pod pritiskom austro-ugarske vlasti i kod nerazvijene svijesti ne samo etničke jednakosti, nego i nacionalnog zajedništva naroda na slavenskom jugu, skućenih i odijeljenih vjekovnim državnim granicama, morala stegnuti na kulturno priljublivanje i ujednačivanje, zadobit će sada svoj politički oblik, federaciju tih naroda, naročito federaciju svih hrvatskih i srpskih zemalja.*⁴⁸ Tada - 1936. godine - termin „mediteransko-balkanska orijentacija“ je terminus technicus. Kada ga rabi u *Spremnosti* 1942., to je sarkazam i osuda prodaje Dalmacije.

Naravno, umjesto Strossmayerove federacije nastalo je 1918. godine nešto sasvim drugo: *Centralizam je ideja vodilja kod osnivanja novoga kraljevstva,*⁴⁹ kaže Krišković nešto kasnije u *Spomen-knjizi*.

Vratimo se na Kriškovićev tekst u *Spremnosti*. U njemu Krišković, za razliku od Mortigijije, vrlo pozi-

tivno govori o liberalizmu i demokraciji, ali konstatira i kako Hrvatska zbog povijesnih prilika i neprilika nije bila u mogućnosti stvoriti takvu parlamentarnu državu. A kada elaborira mane i prednosti demokracije, parafrazira Rousseauovo rezignirano priznanje kako je demokracija sustav za bogove, a ne za ljude, jer *kada bi bilo naroda bogova, da bi među njima vladala demokracija, a da tako savršen oblik vladavine nije podesan za ljude*, što ga je prvi puta bio citirao dva desetljeća ranije u eseju *Dva svijeta*, tiskanom 1924. godine u knjizi *Širom svijeta gledano i vidjeno*.⁵⁰ Taj je esej - nimalo netipično za ta vremena - oštro kritičan prema liberalnoj parlamentarnoj demokraciji, zgraža se nad rezultatima vlasti neobrazovanog, nezainteresiranog i manipuliranog mnoštva i izlaže dobre, ali i loše strane uloge medija u demokratskom društvu.

Čemu ovo Kriškovićevo pozivanje na jedan tekst i stavove otprije gotovo dvije decenije? Krišković na taj način želi poručiti da nije odustao od svojih pomalo pesimističnih, ali liberalno mišljenih stavova o demokraciji, i da nije postao zagovornik autoritarnog sustava. To Krišković piše sam sebi, da si podsjećanjem kako je pisao u svoje zrelo doba ulije snage da ne poklekne u tim tmurnim ratnim vremenima. Međutim, sva je prigoda da pretežan dio čitatelja *Spremnosti* nije prepoznao ovu Kriškovićevu povijesnu reminiscenciju. Osim onih s dugim pamćenjem i onih sa sposobnošću čitanja između redaka, drugi su najvjerojatnije ovaj Kriškovićev tekst prepoznali tek kao samo još jednu apologiju aktualne vlasti. Na žalost.

Krišković se na isti Rousseauov ulomak poziva i mnogo kasnije - i za kontekst o kojem govorimo mnogo relevantnije - u prilično zapaženom uvodnom tekstu *Hrvatskog kola* za 1936. godinu naslovljenom *Zar suton demokracije*.⁵¹ A taj tekst završava zaključkom kojeg ćemo navesti u cjelini. *Današnja demokracija, kako smo istakli, ima bez sumnje puno nemilih poroka koje treba pošto-poto ukloniti, ali Signor Mussolini hoće da uskrsne stari rimski imperij i od moderne Italije da učini novu Spartu, a Herr Hitler da osnuje ne samo njemačko nacionalno, nego i rasno teutonsko treće carstvo. Već je Edmund Burke opazio, da se svaka revolucija osniva više ili manje na moralnim i političkim paradoksima, da se u njoj uzima za redovno što je tek izvanredno. Iza Julija Cezara došao je triumvirat i - kako bismo mi novovjekli ljudi rekli - prosvijetljeni apsolutizam Cezara Augusta, iza Cromwella restauracija Stuartovaca i slavna revolucija 1688. godine, iza Napoleona restauracija Bourbona, buržujaska konstitucionalna monarhija republika, carstvo i konačno*

46 Isto.

47 *Spomen-knjiga Obzora*, Zagreb: Tipografija d.d., 1936., str. 81 - 84.

48 Isto, str. 83

49 Isto.

50 *Širom svijeta*, str. 127.

51 *Zar suton demokracije?*, Hrvatsko kolo, knj. 17, 1936., 3-24.

opet od ovo šezdeset i šest godina republika. **Gdje stoji pisano, da i suvremene diktature, koliko je već nisu doživjele, neće dočekati jednaku sudbinu?** (istaknuo autor).⁵²

Toliko o Kriškoviću kao zagovorniku, apologeti ili što već ustaškog režima! Upravo suprotno - on je prilično neuvijeno, navodeći Rousseaua navođenog dakle i sredinom dvadesetih i u često citiranom i spominjanom tekstu iz sredine tridesetih, poručio i tom režimu i njegovim rimskim i berlinskim gospodarima – danas jeste, ali nećete dugo, i zamijenit će vas vama tako mrška demokracija! On im je implicite odrekao vječnost, doveo je u pitanje njihovu pseudohegelijansku samoproglashenu eternalnost (čak im je i projekt istrebljenja Židova bio konačno rješenje tog pitanja!).

Par godina nakon završetka rata i propasti Endehazije, Krišković - u esejima napisanim u emigraciji od 1949. do 1951. godine, tiskanim posthumno 1955. godine pod naslovom *Posljednji eseji* - vrlo mračno crta to razdoblje hrvatske povijesti, a ocjene su mu samo nastavak i elaboracija natuknica izrečenih u *Spremnosti*. Tada se moralo pisati *sapientia sat*, a sada je mogao govoriti punim glasom. I Krišković jest jasan i glasan: što se ustaškog režima tiče, on se diskreditira time da je bio ratna prolazna pojava koja je sa završetkom rata i nestala, da je bio marionetski režim osovinskih sila, i da je po metodama bio - balkanski. *Svoj, Hrvatu jedini doličan zapadnjački značaj pogazila je, što je za svoje svrhe upotrebljavala balkanske načine, psihologijski možda razumljive poslije srpskog zuluma, ali svejednako nepravedne i opake, da su vapijali za osvetom.*⁵³ A kako je Amerika stožerna zemlja zapadne demokracije, to što je NDH objavila Sjedinjenim Državama rat, to je dodatno diskreditira da bude obrazac za stvaranje novog hrvatskog programa.

Krišković teško osjeća breme zločina u NDH na ramenima hrvatskog naroda, i svako se malo na to vraća. *Udes nije dao Hrvatskoj onog razvitka, što su ga njeni odani sinovi u svom zanosu zamišljali i željkovali. Što je Bogu sagriješila, da je nakon osam stotina godina prvi pokušaj njezine samosvojnosti tako nesretno svršio? Za koje njezine grijeha stigla ju je ova pro-*

52 Isto, str. 23 – 24.

53 Vinko Krišković, *Posljednji eseji* (izbor), u *Izabrani književni i politički eseji*, Zagreb: Matica hrvatska, 2003., str. 181. Knjiga *Posljednji eseji* tiskana je posthumno 1955. godine u Madridu, a po izričitoj želji piščevoj imalo se na kraju knjige dodati, u slučaju da dođe do njezina objavljivanja, da je dovršena u proljeće g. 1951, jer je sam pisac dobro osjećao kako se događaji u svjetskoj politici redaju strahovitom brzinom, da su kadri proizvesti i bitnih promjena u odnosima, koje je on imao pred očima dok je pisao ovu knjigu, pa je na taj način htio upozoriti čitatelja na vremensku uvjetovanost svojih pogleda i zaključaka (Krišković, *Posljednji eseji*, str. 274).

*kletinja? A tko je posijao u inače pitomo hrvatsko srce to otrovno sjeme, da su njezini sinovi – negda junački pobornici krsta časnog i slobode zlatne – iza njihove poslušnosti tuđinu i pitomog pasivnog otpora tuđinskoj sili tako podivljali? Zar ono dvadeset godina balkanske vladavine u Aleksandrovoj vladavini, ili pošast uništavanja i klanja, što je u Drugom svjetskom ratu i najkulturnije narode zarazila? Pravda traži da, ako svijet luči ruski narod od njegove današnje vladavine, isto tako valja da luči i hrvatski narod od „ustaša“ i njihove vladavine,*⁵⁴ piše Krišković u zaključku eseja *Da se vidimo*.

4.4. O marksizmu i jugoslavenskom komunizmu

Što se tiče Kriškovićeve odnosa prema jugoslavenskom komunizmu, recimo kako je on ruski model – kao uzor jugoslavenskom modelu od 1945. nadalje - odbijao kao jedan od tri totalitarizma nastala između dva rata. A u najkraćem – u svim ovim slučajevima radi se o *tiraniji plebiscita* koju vješti demagozi grade na *slijepom i nemoćnom nagonu ... nesvjesne i neodgovorne gomile.*⁵⁵

Poratna ideologija – djelatna u Staljinovoj Sovjetskoj Rusiji, Mussolinijevoj Italiji i Hitlerovoj Njemačkoj porušila je sve zapadnoeuropske kulturne vrijednosti i izvrnula značenje svih pojmova, piše on još koncem tridesetih. U Zapadnoj Europi nosiva ideja je individualni razvitak iznutra, unazad sto godina svi su buntovnici bili demokrati i individualisti, a najviša politička vrijednost osobna sloboda. Nasuprot tome (a ta je poratna ideologija *najdalje dotjerala* u Sovjetskoj Rusiji, gdje je – konstatira Krišković - *vlast u rukama neznatne manjine*)⁵⁶ Sovjetima je napredak *izvana, mehaničkim putem, strojevima i snažnom organizacijom*.

Ta ista osobna sloboda za Mussolinija je – podsjećá Krišković - *trula lešina*, dok se pak boljševici *njome podruguju, da je ideal izmišljen za zabavu demokraciji u dokolici*. Dok su individualizam i sloboda bili cilj zapadnoeuropskih demokratskih revolucionara, *svrha komunističke revolucije u Rusiji bila je lišiti pojedinca svakog prava, svakog traga lične slobode, ne samo slobode misli nego i prava imati dušu*⁵⁷ i pretvoriti ga tek u djelić, stanicu jednog velikog kolektivnog čovjeka. Komunistička država ne treba ljude, već zupce u velikom kolektivnom mehanizmu, a *uvjet, pod kojim ljudi mogu da uđu u boljševički zemaljski raj jest, da postanu strojevi.*⁵⁸

54 Isto, str. 189 - 190

55 Vinko Krišković, *U svijetu paradoksa. Slike današnjice. Drugi ogleđi*, Zagreb: Matica hrvatska, 1938., str. 5.

56 Isto.

57 Isto, str. 7.

58 Isto, str. 8.

Otud i cijela sovjetska ideologija - sovjetska adoracija manualnog rada nasuprot zapadnoeuropskom vrednovanju sposobnosti razumnog i razboritog upravljanja nekim procesom, sovjetsko odbacivanje religije nasuprot – europskom iskrenom ili u praktičnim razlozima utemeljenom vjerovanju da je vjera *čovjekova prijateljica*⁵⁹ Nakon razmjerno kratkog razdoblja u kojem je Lenjin nakon razdoblja ratnog komunizma ipak uveo NEP, njegov nasljednik Staljin kreće u rapidnu i brahijalnu industrijalizaciju zaostale i ruralne Rusije. *Rusiju, očito najmanje pogodnu zemlju na svijetu za takav pokušaj, valjalo je pod silu strpati u taj do kraja razvrstani (specijalizirani, op. E. Z., ili – ako ćemo marksističkom terminologijom – do kraja razmravljeni) sustav proizvodnje na veliko, što ju daje kapitalistička industrija, a baš u času kad je kapitalistički svijet stao da sumnja, nije li pošao krivim putem!*⁶⁰

Slijedi teror nad kulacima, jedan od rezultata uništavanja sela je glad u gradovima, umjesto privatnih posjeda uvode se kolhozi i sovhozi, u prvoj petoljetki kreće industrijalizacija ogromnih razmjera, ali slabih rezultata: *Kakvoća industrijskih rezultata bila je upravo smiješno niska, odijela i cipele nevrjedan ološ, a laki industrijski proizvodi sprtljani i tričavi (...) Novi strojevi bili su loši, njima nisu znali baratati nevjeste ruski radnici koji dotada nisu znali drugoga oruđa do motike, sjekire i ručnog pluga. Puno ozbiljniji nedostatak prve pjatiljetke bio je, što se nije pobrinula za prometala, pa premalo novca uložila za izgradnju cesta i željeznica. (...) Drugi još grđi nedostatak bila je nemila nestašica stanova u starijim gradovima. (...) I što je glavno, politika kolektiviziranja seljačke zemlje odbila je seljaštvo od države, a glavna briga oko proizvodnje kapitalističkih (vjerojatno – kapitalnih, op. E. Z.) dobara dovela do nestašice potrošnih i do vrlo oskudnog žitka širom čitave države.*⁶¹

Druga pjatiljetka nije ispunila najavljene ciljeve – da sve te nedostatke ukloni. I rezultati su suprotni proklamiranima: sovjetski radnik postao je *najgora vrst nadničarskog roblja, nema radničkih udruga da mu se opru, a on ima različitih jakih načina, davanjem ili uskratkom putnica, promjenom obroka hrane itd. da neposlušne kazni i upokori. A tako je svojom revolucijom postigao sasvim suprotno od onoga što je imao na umu. Radnik nije postigao jednakosti ni u društvu ni u plaći. Pošao je iz jednog jarma u drugi, a iako su njegovi novi gospodari proletarskog podrijetla, postali su s vremenom birokrati po zvanju, da se i ne razlikuju od onih u kapitalističkim zemljama, van da su još nasiljniji*

*i imaju veću vlast u ruci.*⁶² Ideja zakona i pravde isti su u sovjetskoj Rusiji kao što su bile u carističkoj despotskoj Rusiji, samo što je *volja diktatora došla namjesto careve*,⁶³ i Krišković gorko zaključuje kako *sada kao i prije lične slobode i pravde nema pored državne vlasti, a svaki pokušaj radnika da se udruže i opru toj vlasti baš je tako velik zločin u novoj Rusiji, kao što je bila pobuna protiv cara u staroj.*⁶⁴

Državni kapitalizam umjesto građanskog – konstatirajmo da Krišković tu koristi Gideovu formulaciju - „nije ruskom radniku donio oslobođenje.“⁶⁵ U Sovjetskoj Rusiji nastavlja se iskorištavanje radnika, podjednako je neslobodan ili čak neslobodniji nego u kapitalizmu, a život može poboljšati ili olakšati ulaskom u komunističku stranku ili da postane doušnikom! *Drugi je izvrstan put kako će napredovati – doušivanje. To ga dovodi u vezu s policijom, koja ga onaj čas uzme pod svoje okrilje i njime se služi, da se je više ne može oprostiti. A ta je zasluzba vrlo laka i policijskom se doušniku ne može ništa dogoditi. Jer u Sovjetskoj Rusiji svatko nadgleda drugoga, nadgleda sam sebe i njega nadgledaju drugi. Nitko nema povjerenja ni u koga. Riječi nevine djece mogu čovjeka upropastiti. Nitko se ne uzdaje govoriti ni pred kime, jer više nema vjere ni u koga, ni slobodna govora, van možda u postelji sa svojom ženom, ako se muž u nju može pouzdati,*⁶⁶ prenosi on Gideove dojmove.

Krišković upozorava kako *nije ni ispravna ni točna teza, česta u preostalim europskim parlamentarnim demokracijama, kako su ruski komunizam i talijanski i njemački fašizam – isto. Zajedničko im je da su napustili parlamentarnu demokraciju i brojanje glasova, zajednička im je vlast jedne stranke i proklamirani primat zajedničkog nad individualnim interesom. Ali tu dalja poredba prestaje, jer se svrhe fašizma i komunizma daleko razilaze. Fašisti drže da je ekonomska nejednakost prirodna i potrebna, a komunisti, da je neprirodna i nepotrebna. Prvima je nada sve do čistoće rase, a drugima su rasne razlike dobro došle. Fašisti vjeruju u političku i ekonomsku podložnost žene muškarcima, komunisti u jednakost rodova.*⁶⁷ I tu Krišković vrlo moderno pozicionira razliku u odnosu prema ženi. Hitler hoće – *a u tome je fašizam i nacizam istog mišljenja - KKK (Kinder, Kueche, Kirche), a potom citira Lenjina koji upozorava da sitan posao domaćice pritiješnjava, zatupljuje, ponizuje ženu, jer je prikiva za kuhinju i dječju sobu, da svoju rabotu trati radom koji je nečovječno neproduktivan, sitan, poguban za živce*

59 Isto.

60 Isto, str. 10.

61 Isto, str. 14.

62 Isto, str. 15.

63 Isto.

64 Isto, str. 15 – 16.

65 Isto, str. 16.

66 Isto, str. 17 – 18.

67 Isto, str. 18 – 19.

da je pravo čudo, tiranski.⁶⁸ Rezultat – komunizmu su i brak i rastava tek stvar upisa u zapisnik, dok fašizam brak – steže.

Koje su druge razlike između fašizma i komunizma? Fašizmu je država svrha sama po sebi, a komunizmu je ona tek oruđe za micanje klasnih razlika koje će po obavljenom poslu biti ukinute. Mussoliniju je – podsjeća Krišković - ona *utjelovljenje fašističkog ideala*, a Lenjinu *toljaga, i ništa više!*⁶⁹ U Rusiji gdje je sloboda bila neznana bio je put do novog totalitarnog sustava slobodan, ali u fašističkim zemljama Njemačkoj i Italiji gdje su ime i oblike slobode još poštovali, trebalo je povesti naročitu propagandu da ju stavi na porugu i sramotu, da pokudi parlamenat, liberalizam, slobodu misli i štampe, te „trule lešine“, nedostojne da se s njima vežu muški narodi.⁷⁰ Dodatno se Talijani proglašuju nasljednicima starog Rima, a Nijemci dodaju osobito neprijateljstvo protiv Židova i fanatičnu vjeru u prvenstvo nordijske rase.⁷¹

Međutim, najveća je razlika između komunizma i fašizma u njihovu odnosu prema vjeri, ističe Krišković, i sam kao dosljedan liberal nesklon institucionaliziranoj religiji. Neki su elementi njihove pozicije identični – oba točno luče stvari Božje od stvari carevih, pa traže da samo posljednje treba da budu predane brizi države.⁷² I tu nestaju sličnosti i kreću oštre razlike: ... svi komunistički vođe bili su ateisti, bezbožnici. Htjeli su kazniti vjerske udruge i držali su za svoju dužnost raspustiti crkve, koje su tako često mislile da je bog na strani bogataša. Nisu dali da se pojedine vjeroispovjedne udruge bave ičim drugim nego strogo vjerskim obredima, zakratili su javni novac za popovske plaće i vjerski odgoj, oduzeli crkvama svu imovinu i zabranili im svaku socijalnu djelatnost i naučanje naroda.⁷³ Rezultat – sovjetski su blagdani došli mjesto crkvenih i komunistička stranka mjesto popova kao najviša moralna vlast u zemlji.⁷⁴ Zanimljivo je da Krišković posebno naglašava kako to ne vrijedi za krajeve sa muslimanskim stanovništvom.

Za razliku od komunista, fašisti priznaju da pored njihove nauke ima mjesta za transcendentnu vjeru.⁷⁵ Druga je oštra razlika komunistički internacionalizam, kojeg Krišković pomalo ironično predstavlja utopijsko - soteriološki: ruski komunisti ispovijedaju neki međunarodnu vjeru, što je obuhvatila sva plemena i narode u nekom priviđenju čovječanstva, koje čeka zajednički

spas.⁷⁶ Nasuprot njima, fašistički je državni tip određen skrajnjim nacionalizmom.⁷⁷

Podrobno o Jugoslaviji i Hrvatskoj pod komunističkom vlašću piše Krišković u posthumno tiskanom *Posljednjim esejima* napisanim u emigraciji negdje koncem četrdesetih. Tu on vrlo mračnim bojama opisuje položaj Hrvatske u Titovoj Jugoslaviji. Politički je narod sveden na par postotaka onih koji su članovi Komunističke stranke, dok su ostali osuđeni na šutnju. Pod krinkom oslobađanja od utjecaja kapitalizma i buržoazije, kultura i umjetnost postali su jednoobrazni i apologetski, a dok se kritičku misao brani i kažnjava, apologetsku se promovira i njeguje. Država je totalitarna, a građani nemaju nikakve pravne zaštite.

Upotreba fraze „narodni front“ umjesto „diktatura proletarijata“ tek je trik da se sakrije djelatnost Komunističke stranke, koja se poistovjetila i s državom i s narodom, kaže Krišković. *Ono petnaest milijuna stanovnika današnje Jugoslavije nisu „narod,“ nego tek 468.000 članova Komunističke stranke. Po tome tek tri posto građana smije da zbori, vrši vlast i uživa zemaljska dobra, a devedeset i sedam postotaka da šuti i kuluči.*⁷⁸ A Titova obećana zemlja hrvatskom je narodu donijela boljševički ekonomski poredak i suvremenu rusku kulturu.

Sovjetski model - što se vlasti tiče – nije Hrvatskoj donio ništa dobro i novo, jer opet se je poistovjetila državna vlast i narod s vlašću stranke, kako u Rusiji, tako i u nas, U Hrvatskoj, kako je već nekako bilo u pokojnoj Aleksandrovoj Jugoslaviji. Tek u lošijem izdanju, da je svima otela imovinu, pa uništila i ono dobrobiti što ju je poljodjelska privreda davala, dok industrijalizacijom zemlje pod silu i naprečac, da poglavice i gončini stranke, „rukovodioci“ žive i bane se (? banče? hrane se? Očit tipfeler; op. E. Z.), a ostali idu naokolo goli i bosi u potrazi za koricom hljeba, da ne skapaju od gladi.⁷⁹

Otišli su Rusi - koji su otkidali i proždimali bolje zalogaje – ali taj domaći gospodarstveni sustav, nasilna industrijalizacija na račun zaostala poljodjelstva, slomio se, te je trebalo tek nešto suše da ga je sva snaga izdala.⁸⁰ Kako da se živi dalje, kako da Tito i

68 Isto, str. 19.

69 Isto.

70 Isto.,

71 Isto.

72 Isto, str. 19 – 20.

73 Isto, str. 20.

74 Isto.

75 Isto.

76 Isto.

77 Isto.

78 Krišković, *Posljednji eseji*, str. 249.

79 Isto, str. 250.

80 Isto. Titova Jugoslavija 1947. godine odbila je pristupiti Marshallovom planu. Međutim, nakon raskida sa SSSR-om, SAD je deblokirao Jugoslaviji 47 milijuna dolara u zlatu, a u prosincu 1948. Jugoslavija je potpisala prvi važniji trgovinski ugovor s nekom zapadnom zemljom – Velikom Britanijom (prema Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945 – 1991; od zajedništva do razlaza*, Hrvatski institut za povijest etc., Zagreb, 2006., str. 280.

njegovi suradnici ostanu na vlasti? Krišković vrlo rano prepoznaje obrazac po kojem će Jugoslavija opstajati u sljedećim godinama do normalizacije odnosa sa Sovjetima, a koji će biti u manjoj mjeri prisutan i do kraja Titove ere: *No valja da se nekako tavori. Zapadna Evropa uzela da se naoruža protiv Rusije. (...) Jugoslavija ima, kako kažu, vojsku od neko pola milijuna, nu ta nije oboružana modernim, nego starim ruskim oružjem. Američani su poslovnici, trgovački svijet koji neće rata. Oni pustoruko daju dolare, ali ne daju svoje krvi. (...) Eto prigode, kako će se izaći iz škripca: krv za novac, a novac za hranu – gotov pazar. Tako će biti ubuduće, svagda će se naći velika vlast, da joj se Jugoslavija dade pod kiriju.*⁸¹ Dakle, Krišković već tada prepoznaje kako se ne radi o jednokratnoj kratkoročnoj urgentnoj mjeri, nego o obrascu koji će biti primjenjivan desetljećima.

Zanimljiva je i Kriškovićeva analiza Staljinovog utjecaja na uređenje nacionalnog pitanja u Titovoj Jugoslaviji. U *dugoj i strastvenoj raspravi* unutar komunističkog pokreta kako riješiti to pitanje u svijetu, prevladao je Staljinov stav da rješavanje nacionalnog pitanja valja iskoristiti u proleterskoj revoluciji, i *tako su nacionalnosti dobile kulturno autonomiju i samoupravu sa činovnicima pristašama Komunističke stranke. Ta kulturna autonomija, pošto je sada svaka sveza s Rusijom prekinuta, nije više malodobnica pod starateljstvom ruske, nego je domaća, jugoslavenska ustanova. Uza sve to, sačuvala je sve crte svoje ruske matere.*⁸²

U *hrvatskoj kulturnoj revoluciji*, kako je Krišković zove, iskorijenjena je nepismenost, znatno je porastao broj srednjoškolaca i studenata, ali *kako se sve radilo navrat-nanos* rezultat je *produkt jednoličan, masovan i svakidanji, dok je biće kulture – diferencijacija, različitost*. Proklamirana namjera bila je *osloboditi hrvatski narod od jarma kapitalizma i od buržoazije*, ali učinak je bio sasvim suprotan, iako – naravno – ne i neželjen. Naime, sva njegova umijeća, obrazovanje, znanost i umjetnost *upregli u svoja stranačka kola da bi tako slomili svaku slobodnu misao intelektualca i prekinuli svaku svezu s inostranim svijetom. Jer intelektualac ne smije ni pod živu glavu iznijeti nikakav nedostatak domaće vladavine. Naprotiv – treba da se svim svojim silama narodu prikaže sve njezine (te domaće vlasti, op. E. Z.) zasluge i slave.*⁸³

Takva hrvatska kultura živi u *ropskoj pokornosti vlasti i duhovnoj zavisnosti od gončina Komunističke stranke*. To odaje njezin strah od inteligencije koja slobodno misli i od ideja Zapada koje bi ju mogle razju-

riti, a ako ne misli *u duhu Komunističke stranke*, već nezavisno, *otvorena su vrata tamnice i logora prisilnog rada.*⁸⁴

To je vjerna i istinita slika stanja s hrvatskom kulturom, ističe Krišković, a ne fasada koju prezentira vlast, jer *u zemlji bez pravne zaštite, totalitarnoj s tako strogom i bezobzirnom policijom nije teško slomiti slobodoumne duhove i radotu po nalogu svemoćne političke stranke.*⁸⁵

5. Zaključak

Prikazali smo Kriškovićeva razmišljanja i interpretacije uz političke i društvene fenomene u razmaku od tri decenije. On nastoji zagovarati liberalne vrijednosti u vremenima koja liberalizmu nisu nimalo sklona. Groteskna Pavelićeva metafora iz *Strahota zabluda* napisanih u drugoj polovici tridesetih o demontiranju demokracije izvrsno oslikava to vrijeme i to stanje svijesti. Naime, kaže budući ustaški Poglavljenik, nakon što se demokracija pokazala nesposobnom u borbi protiv boljševizma, *trebalo je doći nešto novo, nešto jače i sposobnije za borbu protiv boljševizma, spremno da ga porazi. A to je našlo svoj ishod u fašizmu*. Naravno, fašizam je najprije morao odstraniti demokraciju koja se je pokazala nedoraslom i nesposobnom za tu borbu, da mu se ne plete oko nogu dok se rve s boljševizmom (*istaknuo E. Z.*) i *da si na taj način načini čisto i ravno tlo za rvanje.*⁸⁶ Pavelić ide do kraja u kritici demokracije, pa kritiku demokracije kao nečega prevladanog u jednom trenutku prekida i zamjenjuje njezinim principijelnim odbijanjem, neovisno o tome radi li se o borbi protiv boljševizma ili ne. *Demokracije narod rastočuju, baš kako to žele boljševici, a fašizam je moguć samo u jednom narodu jedinstvenom po krvi, po osjećaju i po jedinstvenoj volji.*⁸⁷

Jedni dakle žele odstraniti demokraciju i liberalne vrijednosti da ne smetaju fašizmu, drugima pak te vrijednosti smetaju u ostvarivanju njihovih emancipatorskih i mesijanskih doktrina i vizija. Ranije, sredinom dvadesetih godina prošlog stoljeća, Krišković upozorava na razbijanje institucija i ignoriranje procedure (dakle, uređenog dijaloga i usustavljenog mehanizma za dolaženje do kompromisa, odnosno kockica od kojih su napravljeni temelji svake liberalne doktrine!) u izgradnji jugoslavenske države. Krišković na sve to upozorava, od toga se distancira i osuđuje. Njegova analiza i njegov

81 Isto.

82 Isto, str. 251.

83 Isto.

84 Isto, str. 252.

85 Isto.

86 Ante Pavelić, *Strahote zabluda, Komünizam i boljševizam u Rusiji i u svijetu*, Zagreb: Croatiaprojekt, 2000., str. 245.

87 Isto, str. 249.

glas trebaju ostati zabilježeni. Kao filozofjski autor do sada je bio neobrađen – dijelom iz političkih ili metapolitičkih razloga, a dijelom - jer filozofjska dimenzija njegovih radova nije bila prepoznata. Ovo je mali prinos ispravljanju te nepravde, ali i poziv da se uđe u dijalog s njegovim ocjenama i interpretacijama.

Summary

Against the current – Vinko Krišković as a political philosopher

Keywords: liberalism, Edmund Burke, Croatia, Yugoslavia, totalitarianism, culture

Professor of administrative law at the University of Zagreb, politician, essayist and first Croatian mem-

ber of the Royal Shakespeare Society Vinko Krišković (Senj 1861 - Zurich 1952) dealt in some of his works with the topic of political philosophy. He was an advocate of liberal positions inspired by English authors and English political practice. Krišković is relatively unknown in the Croatian political and intellectual history, i.a. because he opposed all the political options present in Yugoslavia and Croatia in the first half of the 19th century (integral Yugoslavism, Peasant Party populism, totalitarian Ustasha movement, Yugoslav Communism). The author offers possible answers to the questions to what extent did Krišković find the arguments needed to resist these political options in philosophy and whether his case is in any measure relevant for the current issues and controversies.

Translated by Enis Zebić